

PHD ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

**THE PRACTICE OF *TESHUVAH* (PENANCE) IN THE
MEDIEVAL ASHKENAZI JEWISH COMMUNITIES**

[A *tesuva* (vezeklés) gyakorlata a középkori askenázi zsidó közösségekben]

KOZMA EMESE

2012

Eötvös Loránd University

Faculty of Humanities

PhD DISSERTATION

Emese Kozma:

THE PRACTICE OF *TESHUVAH* (PENANCE) IN THE MEDIEVAL ASHKENAZI JEWISH COMMUNITIES

[A *tesuva* (vezeklés) gyakorlata a középkori askenázi zsidó közösségekben]

PhD School of History [Történelemtudományi Doktori Iskola]

Head of the PhD School [Doktori Iskola vezetője]: Dr. Gábor Székely DSc.

Assyriology and Hebrew–Jewish Studies Programme [Assziriológia és Hebraisztika-Judaisztika
PhD program]

Head of the Programme [program vezetője]: Dr. Tamás Dezső PhD., habil.

President of the defence committee: Prof. Dr. Balázs Déri PhD., [egyetemi tanár]

[A védési bizottság elnöke]

Opponents: Dr. Martha Keil PhD.

[Hivatalosan felkért bírálók] Prof. Dr. Ephraim Kanarfogel

Secretary of the defence committee: Dr. Gábor Buzási PhD., senior lecturer

[A bizottság titkára] [egyetemi adjunktus]

Members of the defence committee: Dr. Tamás Visi PhD.

[A bizottság további tagjai] Dr. Viktória Bányai PhD.

Dr. Károly Dániel Dobos PhD.

Dr. Miklós Földvály PhD.

Supervisor: Dr. Tamás Sinai Turán PhD.

[Témavezető]

Budapest, 2012

TÉZISEK

A disszertáció célkitűzése, forrásai, metodológiája és eredményei

Disszertációm a középkori askenázi zsidó közösségek *tesuva*- (vezeklési) gyakorlatával kapcsolatos releváns forrásokat elemzi. A *tesuva* (vezeklés) mint központi vallásos eszme és gyakorlat ezekben a közösségekben a szakirodalomban *haszide Askenáz* néven ismert 12. század végi és 13. század eleji pietisztikus és misztikus vallásos és társadalmi „mozgalom” körében jelentkezett és fejlődött ki. Ezen időszak után a *haszide Askenáz tesuva*-tanának „mozgalmi” keretei megszűntek; a *haszide Askenáz tesuva*-irodalma azonban nagy hatással volt nemcsak az irodalomra, hanem a joggyakorlatra is. A *haszide Askenáz tesuva*-tanának nagy a szakirodalma (a legnevesebb szerzők: Moritz Güdemann, Abraham Berliner, Israel Abrahams, Abraham Epstein, Israel Kamelhar, Jacob Naftali Hertz Simhoni, Yitzhak Baer, Gershom Scholem, Ivan Israel Marcus, J. Dan, Asher Rubin, Talya Fishman, Marc Saperstein), kisebb a szakirodalom a későbbi középkori fejleményekről és hatásokról (legfontosabb szerzők: Jacob Elbaum, Eric Zimmer, Yedidiah Dinari, Shlomo Spitzer).

A jelen tanulmány fókuszában olyan, a középkori askenázi zsidó közösségek *tesuva*-jelenségével kapcsolatos problémák állnak, amelyeket a tudományos kutatás eddig részben teljesen mellőzött, részben pedig megválaszolatlanul hagyott. Ezek a kérdések a következők: Voltak-e előzményei a *haszide Askenáz tesuva*-tanának a zsidó joggyakorlatban, vallásfilozófiában vagy a zsidó irodalom egyéb területein? Hogyan fejlődött tovább a *haszide Askenáz tesuva*-tana és gyakorlata az askenázi közösségekben és mi volt a szerepe ezen közösségek igazságszolgáltatásában és társadalmi életében? Hogyan jutottak kifejezésre a *tesuva* magán- és nyilvános aspektusai ezekben a közösségekben? Hogyan viszonyult a *haszide Askenáz tesuva*-tana és gyakorlata, valamint ezek későbbi fejleményei – ha egyáltalán lehet valamilyen viszonyról beszélni – a keresztény környezethez?

A tanulmány azoknak a bűnöknek az elemzésére összpontosít, amelyekkel kapcsolatban *tesuva* volt előírva a középkori askenázi zsidó közösségekben, akár vezeklő traktátusokban, akár *responsum*okban, konkrét esetek vezeklési rendjének részeként; továbbá a vezeklés/engesztelés formáira, a *tesuva* folyamatára és az illetékes intézményekre, a vezeklő (*ba'al tesuva*) és a közösség viszonyára, valamint a szimbólumok rendszerére és a rítusokra, amelyek ezt a viszonyt kifejezésre juttatták.

A disszertáció egy bevezetőre, három részre, valamint egy függelékre oszlik. Az első rész a *tesuva*-nak némely gáoni kori előzményeit tárgyalja. A második rész témája a *tesuva* az askenázi közösségekben: a bűnök kategóriái, a vezeklési formák, a vezeklés folyamata, valamint a szimbólumok és a rítusok szerint tárgyalva. A harmadik rész a keresztény párhuzamokat tárgyalja ezek szerint a kategóriák szerint. A függelék a vezeklési traktátusok és a vezekléssel kapcsolatos egyéb szövegek kritikai kiadásait tartalmazza kéziratok alapján, illetve a tárgyalás szempontjából leginkább releváns források fordításait.

A felhasznált főbb forrástípusok a következők: (1) gáoni kori források (gáoni *responsumok*, más hivatkozások a gáoni kori gyakorlatra későbbi forrásokban, teológiai, vallásfilozófiai művek a *tesuvával* kapcsolatban); (2) askenázi zsidó források (közösségi rendeletek a toszafista korszakból, a *ḥaszide Askenáz* forrásai (*Széfer ḥaszidim*; Wormsi Eleázár által, vagy az ő traktátusai alapján mások által írt vezeklési traktátusok, Júda Ḥaszidnak tulajdonított más kéziratok források, 12–15. századi *responsumok*); (3) keresztény források (vezeklési traktátusok 1200 előttről, *summa confessorum* [lelkészi használatra] a 13.–15. századokból, kánonjogi gyűjtemények, szekuláris joggyűjtemények, más források egyes esetekről). A tárgyalt kéziratok zsidó források között vannak olyanok, amelyek még csak katalogizálva sem voltak, másokat pedig eddig sosem tárgyaltak a tudományban.

Metodológia: (1) Az I. részben a gáoni kori joggyakorlat büntetéseinek rendszerében néhány olyan elszigetelt elemet azonosítottam, amelyeket a középkori askenázi közösségek *tesuva* gyakorlatának előzményeiként lehet tekinteni. Csakis olyan szempontból elemeztem ezeket, amilyen szempontból relevánsak a későbbi középkori askenázi *tesuva* jelenség vonatkozásában. (2) A II. részben a középkori askenázi *halákhikus* forrásokat elemeztem, először is a bűnök tizenhét kategóriájára összpontosítva, másodsor az engesztelés (vezeklés) módjaira, harmadszor a *tesuva* folyamatára (eljárásokra), negyedszer a *tesuva* nyilvános rítusaira és ezen rítusok szimbolizmusára. Egy fejezetben belül a forrásokat három fő csoport szerint tárgyaltam: közösségi rendeletek a 12–13. századból, a *ḥaszide Askenáz* forrásai – általában két részre osztva, a SHP (*Széfer ḥaszidim*) és HTR (*Hilkhot tesuva*) csoportjai –, és végül a *responsum* források csoportja. A toszafista korszakbeli közösségi rendeletek még érvényben voltak a 15. században, ezért (is) került sor az elemzésükre. (3) A III. részben, amely a 12–15. századi zsidó és keresztény vezeklés összehasonlítására vállalkozik, a metodológia arra a tényre alapoz, hogy irodalmi hatást eddig senkinek nem sikerült kimutatnia. Mégsem lehet elvetni a kölcsönhatások lehetőségét, mert

a mindennapi érintkezés a két közösség tagjai között könnyen szolgálhatott ezen kölcsönhatások médiumaként. Még az irodalmi hatást sem lehet teljesen kizárni. Mivel lehetetlennek látszik ilyesfajta „hatások” jelenlétét egzakt módon kimutatni, a cél egy szisztematikus összehasonlítás a két vallás vezeklési gyakorlatát illetően ebben a korszakban. Ennek a résznek a célja tehát egy, a zsidó és keresztény vezeklés megfelelő összetevőinek, a bűn és engesztelés (vezeklés), a vezeklés jellege és folyamata, illetve a rítusok kategóriái szerinti fenomenológiai leírása, és a hasonló, valamint eltérő motívumok megállapítása a két vallás vezeklési gyakorlatában ebben a korszakban és térségben. Ez után, bizonyos esetekben, a lehetséges hatásokat tárgyalom.

A következőkben megpróbálom összefoglalni a kutatás főbb eredményeit XXII tézisben.

A disszertáció főbb eredményeinek összefoglalása tézisekben

(I) A középkori Askenázban, a 12–15. században két nagy változás figyelhető meg a *tesuva* fogalmában, jelentésében a fogalom talmudi és gáoni irodalomban használatos értelméhez képest: (1) az eredeti „mentális” jelentés (bűnbánat, megtérés) kibővül, eltolódik, és egyre inkább arra a „vezeklési folyamatra” utal, amely külsődleges (cselekvési–rituális) elemeket hangsúlyosan tartalmaz; és (2) az utóbbi irányon belül a „*tesuva*” tartalmilag előbb önkéntes (aszketikus) gyakorlatot jelöl, míg később egyre inkább büntetőjogi jelleget-értelmet vesz föl: egyfajta büntetés-pótlékká” válik. Az első változás a *haszide Askenáz* vezeklési rendszerének megjelenéséhez köthető, és annak sajátos terminológiájában tükröződött. A második változás a *haszide Askenáz* e vezeklési rendszerének a büntetőjogi gyakorlatban történő alkalmazása hozta magával, egyrészt a közösségi rendeletek szankcionálásában, másrészt a „kvázi-“ és „para-judiciális ” eljárásokban, harmadrészt abban, hogy a vezeklőt a kiközösítés és vezeklés közötti választással „kényszerítették” tulajdonképpen arra, hogy elfogadja a rá kirótt vezeklést. Ami a második változást illeti, voltak bizonyos funkcionális okai annak, hogy a 13–15. századi joggyakorlatban a *tesuvát* előnyben részesítették a hagyományos büntetésekkel szemben: (1) a kiközösítés vagy vezeklés olykor az egyetlen kényszerítő eszköz volt a zsidó hatóságok kezében; (2) a hagyományosan főbenjáró bűnökért járó halálbüntetés, amit a zsidó hatóságok nem alkalmazhattak (és/vagy nem akartak alkalmazni) súlyos magán- és nyilvános vezeklések révén volt valamelyest adekvátan pótolható; (3) a testi büntetéseket bizonyos mértékben pótolni vagy kiegészíteni lehetett vezeklés által, egyrészt hatékonyabban, másrészt olyan esetekben, amikor

valamiért nem lehetett testi büntetést alkalmazni; (4) a vezeklési folyamat bizonyos értelemben hatékonyabb volt, mint a hagyományos „egy-fázisú” büntetések; a vezeklő státussal járó jogfosztottság és nyilvános megaláztatás hatékonyabb volt, mint a hagyományos büntetések. Voltak bizonyos zsidó jogintézmények, amelyek igazolhatóvá tették és megkönnyítették a vezeklésnek (a *tesuvának*) a büntetést helyettesítő alkalmazását: (1) a kiközösítés és a kiközösítéssel való fenyegetés a vezeklés elfogadására való hatékony kényszerítő eszközként szolgált; (2) a *bet din*-ek (zsidó rabbinikus bíróságok) és rabbik azon hagyományos joga, hogy büntessen és bírságot szedjen olyan esetekben, amikor a helyzet azt diktálja (a *hora'at sa'a* [„szükségintézkedés”] és a *le-migdar milta'* [a közösség érdekeinek védelme, „körülkerítése”] elveire való hivatkozással), mely jog megalapozza a vezeklés elfogadásának kikényszerítését; (3) az egyén joga, hogy egy másik egyént „megtérésre” kényszerítsen (*'iqquv tefilla* = az imádkozás feltartóztatása [a zsinagógában]; *'adrabe'* = „ellenkezőleg”, azaz a kiközösítés visszafordítása a kiközösített által a kiközösítőre); (4) a rabbik általi különbségtétel az „isteni Törvény” és az „emberi törvény” között a *tesuva* követelményének igazolására olyan esetekben, amikor nem lehet elítélni az „emberi törvény” szerint valakit, (mert például nincsenek tanúk) annak ellenére, hogy nyilvánvaló egy adott személy bűnössége.

(II) A vezeklés, ahogyan azt a késő középkori askenázi zsidóságból ismerjük, jellegzetesen európai jelenség volt, és nem volt a korábbi gáoni elmélet és gyakorlat szerves folytatása. Mégis, van néhány elszigetelt elem a gáoni büntetőjogi rendszerben, amely a középkori askenázi vezeklési hagyomány előzményének tekinthető. A következő elemeket azonosítottam: (1) „extra-legális” büntetések alkalmazása; (2) ritkán, bizonyos, nem halálbüntetést érdemlő bűn esetében, a bűn beismerésének (bűnvallásnak) az elfogadása egy *bét din* által ahhoz hogy egy legális (vagy kvázi-legális) folyamatot „vezeklésnek” minősíthessenek; (3) a kiközösítés mint kényszerítő eszköz a *tesuvára*; (4) a megszegényítés mint „para-judiciális” eljárás (5) aszkétikus gyakorlatok elemei mint magán-vezeklés alkotóelemei.

(III) A disszertáció II. részének bevezetője a *ḥaszide Askenáz* vezeklési rendszerének magán- és nyilvános aspektusait tárgyalja, ahogyan ezek a SHP-ben és a *ḥaszide Askenáz* vezeklési traktátusainak öt recenziójában megjelennek. A tudományosság figyelmen kívül hagyta mindaddig azt a tényt, hogy a *ḥaszide Askenáz* vezeklési rendszere a magán- és nyilvános vezeklések kettősségére épül – márpedig ennek a ténynek fontos következményei vannak. A bevezető további négy fejezete azt a három irányt tárgyalja, amelyekben a *ḥaszide Askenáz*

vezeklési rendszere fejlődött, pontosabban „átalakult” a 13–15. században – megcáfolva azt az állítást, hogy a *haszide Askenáz tesuva* gyakorlatának nem volt folytatása. Ezek az irányvonalak a következők: (1) A vezeklő „könyvek” magán használata az egyéni vezeklők által: a kutatás azt mutatja, hogy a vezeklő traktátusok megjelennek liturgiai kontextusban (mint egy magán vezeklési liturgia része), más halákhikus művek kísérőjeként (például a „*Szemaq*” kéziratának margóin), illetve önállóan. Wormsi Eleazar vezeklési traktátusa mintegy 65 kéziratának és korai nyomtatványának némelyikében érdekes glosszák vannak a *tesuva* gyakorlatát illetően. (2) A *tesuva* traktátusoknak beavatási rítusokban való felhasználása: a negyedik fejezetben azonosítottam három 13. századi bevezetési rítust, amelyekben a *haszide Askenáz* vezeklési gyakorlata fontos szerepet kapott. A 3. és 4. fejezet részben új kéziratanyagot mutat be, részben olyan kéziratanyagot, amelyet a vezeklés szempontjából nem elemeztek. (3) A vezeklő „könyvek” (traktátusok) felhasználása a 13–15. századi büntetési gyakorlatban.

(IV) A második rész első egysége (II.B) tizenhét bűnfajtát tárgyal (gyilkosság, paráznaság és házasságtörés, testi sértés, lopás, káromlás, rágalmozás, gyújtogatás, engedetlenség bírósági eljárásban, hamis eskü, fogadalom megszegése, a kórsérg törvényei elleni vétségek, a nem-zsidók borának ivása, nem megfelelő öltözködés és hiábavaló áldás mondása, a zsinagóga és a Sabbat megszenteltségének feljelentése, feljelentés, kitérés). A SHP több paragrafusa, Wormsi Eleazar vezeklési traktátusai és a Ms. British Library Cat. Margoliouth 477 kézírata alapján a gyilkosságért a vezeklés az alábbiakból állt: három (olykor egy vagy öt) évi száműzetés, a zsinagógában való nyilvános korbácsolás, önsanyargatás és megsejyenyítő büntetések. A száműzetés különbözött ennek a jogintézménynek Bibliából és a Misnából ismert formáitól: a középkorban nem voltak menedékvárosok; a vezeklőnek egyik városból a másikba kellett mennie, nyilvánosan büntetést vállalnia, és vezeklési formákat végrehajtania minden zsidó közösségben, ahova ment, adományokból élve, a kezét vaslánccal a nyakába kötve. Gyakran szabtak ki vezeklésként a gyilkosra nyilvános büntetést, bocsánatkérést és zárandoklatot a meggyilkolt sírjához, tanúk jelenlétében, pénzbeli jóvátételt a meggyilkolt családtagjainak. „*Compositio*”, azaz a vezeklésnek pénzzel való megváltása nem volt megengedett a zsidó törvények szerint gyilkosság esetében. A fent leírt vezeklési rendet a gyilkos számára a 13–15. századi rabbik alkalmazták döntvényeikben (R. Rothenburg-i Meir, R. Menahem Merseburg, R. Israel Bruna) olyan esetekben, amikor a gyilkos hajlandó volt vezekelni. Ha nem volt hajlandó, akkor a rabbinak joguk volt kiközösíteni őt minden zsidó közösségből és ezt nyilvánosan

kihirdetni. Előre eltervelt gyilkosság esetében olykor más büntetéseket is kiszabhattak rá a kiközösítésen kívül (börtönt, korbácsot). Véletlen gyilkosság és véletlen gyermekgyilkosság esetén rövidebb idejű és könnyebb vezeklést róttak ki a bűnösre (pl. 40 napi böjtöt).

(V) A házasságtörés és a paráznaság férjes nővel, eljegyzett lánnyal vagy férjezetlen lánnyal súlyos bűnnek számított a *haszide Askenáz* szerint, és a rabbik magán-vezeklésképpen önsanyargatást, valamint nyilvános vezekléseket rendeltek el ezekért a bűnökért a *tesuva* négyféle módja szerint (*tesuva ha-ba'a*, *tesuvat ha-gader*, *tesuvat ha-katuv*, *tesuvat ha-misqal*). Az említett súlyosabb esetekben a vezeklés legalább egy évig tartott, és többféle önsanyargató, valamint nyilvános megaláztatási vezeklési formát tartalmazott. Szolgálólánnyal vagy nem-zsidó nővel való paráználkodás, *nidda* nővel való nemi kapcsolat, vagy prostituálttal való paráználkodás esetén rövidebb idejű vezeklés volt előírva (általában 40 napos). A *haszide Askenáz* után következő időszakokban a rabbik a férfiak számára előírt vezekléseket nőkre is alkalmazták. Nők esetében a vezeklés nyilvános formái speciális aspektusokat is tartalmaztak, például olyanokat, amelyek a Bibliából és a Misnából ismert *szota* (házasságtöréssel gyanúsított asszony) megjelenésével és viselkedésével kapcsolatos előírásokra emlékeztetnek. Súlyosabb paráználkodás, illetve házasságtörés esetében a férfiak házassági állapota nem változott; a nőknek el kellett válniuk és nem volt szabad újra férjhez menniük. A vezeklő státusa a közösségben mindkét nem számára súlyos paráználkodás esetében a súlyos bűnért vezeklő státusa volt, tehát a teljes jogú közösségi tagoknál alacsonyabb rendű.

(VI) A 13–15. században a zsidó felebarát elleni testi sértés, becsületsértés és káromlás, lopás, rágalmazás esetén magán- és nyilvános vezeklési formák, bűnvallás és bocsánatkérés voltak előírva. A magán vezeklések böjtöt, alamizsna adást, olykor magán-(ön)korbácsolást, imádkozást és bűnvallást tartalmaztak. A nyilvános vezeklés a zsinagógában való nyilvános bűnvallást és bocsánatkérést (a délutáni és esti ima között), és gyakran nyilvános korbácsolást jelentett. Testi sértés és káromlás esetén a bírságokat közösségi rendeletek alapján szabták ki. A bírságokat legtöbbször jótékonyági célokra szánták. Ezekért a vétségekért az enyhébb kiközösítést (*niddujt*) is alkalmazták büntetésképpen, például női tettes esetében. Ezekben az esetekben a *niddujt* a vezeklő a zsinagógán kívül ülve vagy állva töltötte az ima ideje alatt, vagy a zsinagógában, de a többiektől elkülönítve. Lopás esetében a kártérítést úgy számolták ki, hogy figyelembe vették az eltelt időt és más veszteségeket is, amelyet a megkárosított személy elszenvedett. A megkárosításnak egy speciális fajtáját az adózással kapcsolatos csalások

jelentették. A közösség vezetői ebben az esetben magán és nyilvános vezeklési formákat szabtak ki a vezeklőre. Mindezekre a vezeklőkre a jogvesztés és pozíció vesztes gyakori büntetés volt, de a jogvesztettség státusának időtartalma változott.

Különböztek a többi, a zsidó felebarát ellen elkövetett bűntettől a gyújtogatással kapcsolatos bűnök. A középkori Askenázban ezek az esetek nem a gyújtogatók körül forognak, hanem a zsidók nem-zsidók általi gyanúba keverésének veszélye körül. A gyújtogatás vádjának veszélye miatt a zsidó közösségi vezetők súlyosan elítélték és gyilkosként kezelték azokat, akik zsidó társukat hamisan vádolták gyújtogatással a nem-zsidó hatóságoknál, vagy akár csak fenyegették ilyesmivel. Az ilyen esetekben kirótt vezeklés is ennek megfelelően súlyos volt. Másfelől, a gyújtogatás vádjának az egész zsidó közösségre leselkedő veszélye miatt, a zsidó vezetők elrendelték, hogy tűz esetén Sabbatkor az idevágó tilalmak ellenére is el kell oltani a tüzet. Egyes vezetők ezekben az esetekben aztán a tűz eloltása után böjtöt, korbácsolást, enyhébb kiközösítést (*niddujt*), bírságokat rendeltek el vezeklésképpen. Mások ellenezték vezeklés kiszabását ezekben az esetekben.

(VII) Jogi eljárások keretében elkövetett vétségek közé tartozott a „bíróság megsértése” (azaz engedetlenség a bírósági idézés vagy más döntés végrehajtásában) és a hamis eskü; mindkettő súlyos bűnnek számított. A bíróság megsértése esetén a vezeklés végrehajtásának előfeltétele a törvénynek való engedelmesség kinyilvánítása volt, az alternatívája pedig a súlyosabb kiközösítés (*herem*). A bíróság megsértése esetén a vezeklés az esettől függően változó volt, de annak központi elemei a nyilvános bűnvallás és a bocsánatkérés voltak. Ebbe a kategóriába esik a közösségi rendeletek áthágása is. A hamis eskü magába foglalta az Örökkévaló nevének megszenteltségtelenítését és az érte való vezeklésnek voltak nyilvános és magán-jellegű aspektusai is. Ez a vétek gyakran előfordult adófizetéssel kapcsolatban. Az érte való vezeklés több hónapig vagy évig tartott; nyilvános bűnvallást és bocsánat kérést, nyilvános korbácsolást, enyhébb fajta kiközösítést (*niddujt*), jogvesztést, bírságokat, alamizsna adást, böjtöt tartalmazott.

(VIII) A középkori Askenázban mind a fogadalom megszegése, mind a fogadalom feloldásának kérése esetén a rabbik vezeklést szabtak ki. Az előbbi nyilvánvalóan engesztelő vezeklés volt (mint bármilyen más vezeklés), míg az utóbbi a feloldás „ára” volt, amelyet a középkorban azzal indokoltak, hogy az emberek könnyelműek a fogadalmaktevését és betartását illetően. Ez egy jellegzetesen középkori fejlemény; a szakirodalomban nem foglalkoztak még ezzel a kérdéssel. A feloldott vagy megszegett fogadalmak legtöbbször böjtre és zárandoklatra

tett fogadalmak voltak. A vezeklések böjtöt és más fajta önsanyargatásokat, valamint alamizsna adást tartalmaztak. A zarándoklatra, és különösen a Szentföldre (*Erez Izráelbe*) való zarándoklatra tett fogadalmak feloldása esetében böjton és jótékonytságon kívül olykor a száműzetés is engesztelő hatású volt. Száműzetésnek számított az otthoni közösség elhagyása, ezért ha valaki elindult egy zarándoklatra és nem ért el a céljához, feloldathatta a fogadalmát, mert a száműzetése „félíg” engesztelt, az engesztelés másik „felét” pedig a kiadásokra szánt, magával hozott pénz jótékony célokra való adományozása révén lehetett elérni.

A kóserség törvényeinek áthágására kirótt vezeklések magán jellegűek voltak és különböző hosszúságú böjtöket tartalmaztak, a vétség súlyossága szerint, ima mondását, bűnvallást, jótékonytságot. Ha a vétséget nyilvánosan és/vagy szándékosan követték el, akkor az Örökkévaló Nevének megszenteltségtelenítése miatt nyilvános vezeklést rendeltek el, amely nyilvános korbácsolást, bűnvallást tartalmazott. Ugyanez vonatkozik a *jájin neszekh* (a nem-zsidók bora) ivására, a hiábavaló áldás mondására, a nem-zsidó módon való öltözködés és hajnyírásra: véletlenül elkövetett vétség esetén pár napos böjtöt írtak elő; szándékos vétség esetén negyven napos böjtöt, olykor korbácsolást. Speciális eset a *sohef* (rituális vágó, sakter) vétsége. Ha a *sohef* nem-kóser húst árult, akár szándékosan, akár szándéktalanul, bizonyos ideig eltiltották a vágástól, a vétség súlyosságának függvényében, és csak azután engedték vissza újra, hogy gyakorolja a mesterségét, miután vezeklést tett, amely magán- és nyilvános elemekből állt: böjt, magán- és/vagy nyilvános bűnvallás. A zsinagógában való nyilvános korbácsolás, nyilvános bűnvallás, és bejelentés megalázó és figyelmeztető eszközökként szolgáltak. A vezeklő *sohef*nek gyakran a vezeklés ideje alatt a rituális vágás törvényeit kellett tanulni, és „vezeklő ruhában” járnia (pl. feketében).

(IX) A középkori Askenázban a zsinagóga és a Sabbat megszenteltségtelenítése a *hillul ha-Sém* (a Név megszenteltségtelenítése) kategóriájába esett, és az ezekért a vétségekért való vezeklésnek nyilvános és magán aspektusai is voltak. A zsinagóga megszenteltségtelenítésének tipikusan azt tekintették, ha verekedés vagy más, a hely szakrális jellegével erősen összeegyeztethetetlen profán cselekmények történtek benne. A rabbik ilyenekért bűnvallást, korbácsolást, bocsánatkérést, böjtöt, alamizsna adást, ima-mondást, magán-bűnvallást írtak elő. A Sabbat szándéktalan megszegéséért vezeklésképpen a rabbik rövidebb időtartamú böjtöt, a szándékos megszegéséért hosszabb időtartamú böjtöket, korbácsolást, kiközösítést, alamizsna adást írtak elő. Életveszély esetén a Sabbat megszegése megengedett volt.

(X) Ha valaki feljelentett vagy beárult valakit a nem-zsidó hatóságoknál, az a gyilkossággal egyenlő súlyosságú bűnnek számított, bizonyos esetekben legalábbis. Ilyennek minősült a zsidó felebarát nem-zsidó törvényszékre való idézése ennek akarata és a közösség beleegyezése nélkül. A vezeklő feljelentőnek vissza kellett fizetnie az elárult személynek okozott kárt, és különböző magán- és nyilvános vezeklési formákat kellett végrehajtania. Ha az elárult személyt megölték, akkor az áruló vezeklése a gyilkoséhoz volt hasonló.

(XI) A hitehagyás (kitérés) a *ḥaszide Askenáz* vezeklő traktátusai szerint súlyos bűnnek számított, és több évig tartó vezeklést írtak elő a megtérő hitehagyott számára. A megtérő hitehagyott vezeklési rendje (*széder tesuva*) magán- és nyilvános vezekléseket tartalmazott. A középkor elkövetkező évszázadainak *responsumai* felhasználták a *ḥaszide Askenáz* vezeklő traktátusait és azokból fejlesztették ki az idevágó vezeklési előírásokat. A források azt mutatják, hogy a középkori Askenázban a hitehagyottat valamilyen részleges értelemben tartották csak zsidónak, és ezért a visszatérés folyamata a megtérés/vezeklés elemei mellett a betérés (*gijjur*) egyes jellegzetes elemeit is magába foglalta.

(XII) A II. rész második egysége a vezeklés tizenöt fajtájával foglalkozik, amelyek négyféle kategóriára oszlanak: testi vezeklések (öngyilkosság mint engesztelés a bűnökért, csonkítás, bénítás, mindenféle önsanyargatás, korbácsolás és önkorbácsolás, böjt), társadalmi jellegű vezeklések (börtön, kiközösítés, száműzetés, zarándoklat, jogfosztás, pozíció- és rangvesztés, mindenféle eltiltás, nyilvános megaláztatás és megszégyenítő büntetések), ima és bűnvallás, és pénzbeli vezeklési formák (bírságok, visszaszolgáltatás, jótékonyosság, alamizsnaadás). Egyes vezeklések büntetések is lehetnek, ha nem vezeklési rend keretében alkalmazzák őket (például a korbácsolás, bírságok, kiközösítés, stb.). A testi vezeklések között speciális helye van a bűnökért való öngyilkosságnak mint engesztelési módnak. A problémának Talmudi előzményei vannak; a 13. századi forrásokban a bűnökért való öngyilkossággal kapcsolatban többféle álláspont kifejezésre jutott. R. Júda Ḥaszid egyik *responsuma* szerint kitérés esetében a bűnért való öngyilkosság elfogadható mint engesztelési mód, egy másik forrás szerint abban az esetben, ha a vezeklő maga kéri a vezeklés kiszabását az önkínzás megfelelőbb mint az öngyilkosság olyan bűnök esetében, amelyek a *Bet din* négyféle halálnemével való büntetést érdemelnek. A SHP-ben vannak példák öncsonkításra, a kar eltörésére, a kéznek a kerék alá tevésére, önkínzásra jeges vízben télen, és darázfészekben nyáron stb. Ezek közül egyes önkínzási formákat a rabbik az elkövetkező századokban alkalmaztak vezekléseként, még nők

esetében is. A korbácsolásnak többféle formája volt ismeretes a középkori Askenázi zsidó közösségekben; a leggyakoribb két típus: korbácsolás a magán-vezeclés keretében és nyilvános korbácsolás nyilvános bünvallással és bocsánatkéréssel a zsinagógában a délutáni és az esti ima között. A források alapján a magán-korbácsolásnak is kétféle formája volt: önkorbácsolás Istennek való bünvallással egybekötve, és egy másik személy keze általi korbácsoltatás, de nem nyilvánosan.

Majdnem minden középkori zsidó vezeclési rendben a böjt mint magán-vezeclés jelen van. Sokféle böjtölési forma és periódus szerepel a forrásokban. Leggyakoribb a 40 napos folyamatos böjtölés, amelynek ideje alatt este vagy éjjel a vezeclőnek meg volt engedve az evés és ivás. Olykor ki volt kötve, hogy a böjti napokon csak kenyeret és vizet lehetett enni, illetve inni. Borivás és húsevés tilos volt a vezeclés ideje alatt, a vezeclési rendek többsége szerint. Súlyos bűnök esetében a böjti periódus több évig tartott. Könnyebb bűnök esetében 40 napos böjt volt előírva. A kóserség törvényeinek véletlen megszegése esetében csak pár napos böjt volt előírva. Sajátos fajta böjtölés volt a valószínűleg R. Júda Hászid által bevezetett „Eszter böjtje”, amely három napos nappali és éjjeli folyamatos böjtöt jelentett. Ezt bizonyos fajta szexuális vétségek esetében írták elő, mint például nem-zsidó nővel való paráználkodás, vagy *nidda* nővel való nemi kapcsolat esetén. A 40 napos böjtöt sokszor végre lehetett hajtani hétfőn és csütörtökön, főleg nők esetében, akik nem tudtak folyamatosan minden nap böjtölni.

(XIII) A társadalmi jellegű vezeclések különösen fontosak voltak a középkori askenázi zsidó közösségekben. Börtönbe zárást erőszakos bűnözők esetében alkalmaztak, például gyilkosok, árulók esetében, akiket vezeclésre akartak kényszeríteni, de félő volt, hogy ha egyszerűen csak kiközösítik őket, ártani fognak a közösségnek. A kiközösítésnek sokféle formáját fejlesztették ki a középkori Askenázban a vezeclési folyamat keretében. A súlyosabb kiközösítést (a *heremet*), ritkán alkalmazták, de az ezzel való fenyegetést gyakran, mindenféle esetben, főleg engedetlen személyekkel, árulókkal, és erőszakos emberekkel szemben. Az enyhébb kiközösítést (a *niddujt*) figyelmeztetésként használták és kényszerítő eszközként a megtérésre, valamint egyszerű büntetésként. A *nidduj* vagy egy fajta „háziőrizet” volt, azaz a lakóhely, város, közösség elhagyásának tilalma, vagy inkább hasonlított nyilvános vezeclésre: a vezeclőnek a *nidduj* napjai alatt (ami általában egy héttől egy hónapig tartott) a zsinagógán kívül kellett állnia vagy ülnie, egy vagy több közösségben, vagy a zsinagógában, de a közösség többi tagjától elválasztva, amely a vezeclő státus kifejezése volt.

A száműzetésnek két típusa volt: a gyilkos számára több éves száműzetés volt előírva, amely alatt egyik közösségből a másikba kellett mennie és nyilvános vezeklési formákat végrehajtania, fekete ruhát vagy zsákruhát viselnie, a haját és szakállát megnövesztenie, a kezét egy vasláncsal a nyakába kötnie, mezítláb járnia, a zsinagóga ajtaja elé feküdnie, láncokkal a kezén imádkoznia, böjtölnie, korbácsolást kapnia stb. A SHP-ben van egy utalás arra, hogy nem csak gyilkosok esetén alkalmazták ezt a fajta száműzetést, hanem súlyos bűnösök, például paráználkodók esetében is. A másik fajta száműzetés a városból való kitiltás volt. A források alapján rabbik közötti rivalizálás esetében rótták ki, amikor valamelyik rabbi „átlépte a másik rabbi hatáskörét”, és ezért száműzték a városból.

A középkori askenázi források alapján három fajta zárandoklat volt ismeretes engesztelés céljából. Az első a processzió vagy zárandoklat a megsértett vagy megölt zsidó embertárs sírjához vagy a káromolt zsidó felebarát szüleinek sírjához, és bocsánatkérés ezen a helyen. A második fajta zárandoklat a Jeruzsálemben az Olajfák Hegyére való zárandoklat Szukkot idején (valószínűleg súlyos bűnök esetén), amelyről a 11. századból származó források tudósítanak. A harmadik fajta zárandoklat a Szentföldre való zárandoklat általában a bűnökért vagy egy konkrét bűnért való engesztelés végett, legtöbbször egy zárandoklatra való fogadalom tétel keretében.

Jogvesztés, pozíció- és rang-vesztés, különféle eltiltások majdnem minden vezeklési folyamat velejárói voltak, ilyen módon meghatározva a vezeklő státusát. Volt, amikor a vezeklő a vezeklés végrehajtása után visszanyerte minden jogát és pozícióját a közösségben, volt, amikor nem. A megsejényítő felvonulások, kiállítások és büntetések markánsan kifejezésre juttatták a vezeklő alantas státusának fontos kifejezésre juttatói voltak. Súlyos bűnök elkövetői esetén, a vezeklőnek el kellett viselnie az emberek gúnyolódását. A vezeklés befejezése után viszont tilos volt a korábbi vezeklőt gúnyolni, vagy felhánytorgatni annak korábbi bűneit.

Az ima és bűnvallás minden vezeklési rend szerves eleme volt. A legtöbb kézirat tartalmazza a vezeklő bűnvallását és a Wormsi Eleázár által írt imáját, egyesek kéziratok pedig más imákat és bűnvallásokat is.

(XIV) A bírságok, visszatérítés, alamizsnaadás a vezeklési rendek fontos elemei voltak. Anyagi kár okozása esetében a vezeklőnek először meg kellett térítenie a kárt mielőtt vezeklést tehetett volna; testi sértés, káromlás esetében sok helyen bírságokat róttak ki. A legelterjedtebb pénzbeli vezeklési forma a jótékonyosság volt, amit általában egy *mizvára* adtak, ezek között leggyakoribbak voltak a Tóra-tanulásra szánt adományok és a szegényeknek való alamizsna.

(XV) A II. rész harmadik egysége a vezeklési folyamatot mutatja be, amelynek központi eleme a *vidduj* (itt, a vezeklési folyamatban az első alkalommal történő bűnvallás, amely a vezeklés kezdetét jelzi). Ez az egység azokat az intézményeket is bemutatja, amelyek a vezeklési folyamatban szerepet játszottak (ezeket az I. tételben felsoroltam). A vezeklési folyamatnak különböző lefolyása volt, attól függően hogy magán- vagy nyilvános jellege volt-e a folyamatnak. A vezeklés nyilvános helye a zsinagóga volt. A vezeklés időtartama változott néhány naptól több évig vagy élethosszig, annak függvényében, hogy mit írt elő a vezeklési rend. Fontos eredménye az elemzésnek ebben a részben, hogy több esetben a vezeklési folyamat minősíti az engesztelési módokat vezekléseként. Ugyanis sok vezeklési mód büntetésnek is minősülhet, ha büntetés folyamatában alkalmazzák (például a korbácsolás). Egy másik következtetése ezen rész elemzéseinek, hogy a rabbik különféle vezeklési rendek (*széder tesuva*) alapján róttak ki vezekléseket; ezeket a rendeket minden bűnös esetében egyénenként állapították meg, a *haszide Askenáz* vezeklési rendjei és előírásai alapján.

(XVI) A negyedik egység a *tesuvá*hoz kapcsolódó szimbólumokat és rítusokat tárgyalja. Jelen kutatás fő eredményei azt mutatják, hogy a vezeklési folyamat szimbólumainak funkciója, hogy a vezeklőnek a közösségben való státusát kifejezze – általában (ami minden vezeklő esetében ugyanaz), és sajátosan (ami különbözött az elkövetett bűn fajtája szerint). A súlyos bűnök miatti vezeklők külsődleges és viselkedési jegyei és szimbólumai a gyászolókéira hasonlítanak: földre ülés, zsákruha vagy fekete ruha öltése, sírás. A speciális szimbólumok az elkövetett bűnre utalnak (például a vezeklő házasságtörő nőnek a *szota* megjelenését kell utánoznia: a vezeklő gyilkosnak a kezét, amellyel gyilkolt, egy láncsal kell a nyakába kötnie).

A rítusoknak a funkciója, hogy a vezeklő státusában történő változást kifejezésre juttassák a vezeklési folyamatban. Hatféle rítust különböztetnek meg: (1) az elkülönítés és kizárás rítusai; (2) a megalázás rítusai; (3) a száműzetés és szent helyeken való vezeklés rítusai; (4) a kivégzés rítusainak utánzása és a nyilvános korbácsolás rítusa; (5) a sértő és sértett felek közötti megbékélés rítusai; (6) a visszafogadás rítusai.

(XVII) A III. részben a keresztény párhuzamok kérdését tárgyalom. Ahogy fentebb említettem (ld. Metodológia), a lehetséges hatás csatornái a mindennapi élet, és a közös beszélt nyelv voltak. Az „irodalmi hatás” lehetősége sem teljesen kizárt.

Ami a zsidó vezeklési rendszerre gyakorolt esetleges külső, keresztény hatások problematikáját illeti: célunk nem az volt, hogy általánosságban állítsuk vagy tagadjuk az

ilyenfajta hatások meglétét a középkori askenázi vezeklés-tan bonyolult kulturális jelenségének kapcsán, hanem az, hogy ezt a kérdést a *tesuva*-gyakorlat elemeire bontva egyenként vizsgáljuk, amennyire lehet: hogy ti. az adott elemek hagyományos zsidó elemeknek tűnnek-e, melyeket új kontextusban alkalmaztak, avagy a keresztény környezetből kölcsönzött elemeknek? Bizonyos esetekben nem rajzolódik ki válasz egyik irányban sem, vagy mert sem zsidó, sem keresztény előzményekre nem tudunk rámutatni, vagy mert mindkét hagyományban fellelhetők olyan előzmények, amelyek az adott vallási-jogi norma vagy intézmény forrásaként szolgálhattak.

Minden megállapítás és következtetés ebben a részben ideiglenes és bizonytalan. Mind a négy lehetőségre van számos példa a III. részben. A vezeklési formákat illetően például: (1) gyilkosság esetére előírt vezeklési formák (száműzetés, a kéznek a nyakba való kötése vaslánccal, a zsinagóga ajtaja elé fekvés) keresztény kölcsönzés; (2) a zsákruha öltése a vezeklés ideje alatt két irányból fejlődhetett ki: hagyományos zsidó forrásokból és keresztény példa hatására; (3) az önsanyargatás bizonyos formáinak eredetét (hogy hagyományos zsidó források-e vagy keresztény kölcsönzés), mint télen jeges vízbe való ülés és nyáron hangyabolyba ülés, nem tudjuk megállapítani; (4) az „Eszter böjtje” a hagyományos zsidó forrásokból kifejlesztett elem.

A további öt tételben a fenti négy esetre, lehetőségre sorolunk fel példákat (anélkül, mint említettük, hogy szilárd bizonyítékokkal tudnánk szolgálni):

(XVIII) Keresztényektől kölcsönzött elemek: (1) a *ḥaszide Askenáz* vezeklési rendszerében a bölcnek való magán-bűnvallás; (2) önkorbácsolás és magán jellegű korbácsolás más kezétől a *ḥaszide Askenáz* vezeklési rendszerében (mind a R. Júda Ḥasid nevében előírt vezeklésekben, mind Wormsi Eleazar vezeklő traktátusaiban); (3) száműzetés a gyilkosnak és különféle vezeklések ehhez kapcsolódóan: a kéznek a nyakba való kötése egy lánccal; a zsinagóga ajtaja előtt való leborulás vagy állás; nyilvános korbácsolás a zsinagóga előtt vagy a zsinagógában; leborulás a meggyilkoltnak a sírján; a száműzetés időtartamának lerövidítése vagy meghosszabbítása a körülményektől függően; megalázó procedúrák és viselkedés (a haj és a szakáll leborotválása vagy ennek tilalma, zsákruha vagy másféle vezeklő ruha öltése, mezítláb járás); fizetés meggyilkolt áldozat családtagjainak, gyerekeinek pénzbeli támogatása; (4) több éves vezeklési rend súlyos bűnök esetén, böjttel, és más önsanyargatással; (5) „száműzetés a városból”.

(XIX) Zsidó hagyomány és keresztényektől kölcsönzött elem (azaz, a hagyományos zsidó források alapján tovább fejlesztett, és feltehetően a keresztény környezet által is

felerősített/befolyásolt vezeklési módok): (1) a *haszide Askenáz tesuvat ha-misqal*-ja: a bűn révén nyert élvezettel egyenlő mértékű vezeklés engesztel az elkövetett bűnért; (2) A bűn gyökere a rosszra való hajlam/rossz tulajdonság (ami a hagyományos zsidó „*jécer*-tan” továbbfejlesztése, ugyanakkor megfelel a keresztény erények és bűnök tanának); (3) „perszonalista” vezeklés; (4) negyven napos böjt; (5) paráznaság, házasságtörés esetén testi önsanyargatás általi engesztelés; (6) a házasságtörő nő nyilvános vezeklése a 15. századi *responsum*okban; (7) nyilvános vezeklés, megkövetés, bűnvallás, bocsánatkérés, korbácsolás a felebarát megsértése, megsebesítése, ütése, rágalmozása, meglopása, megölése esetén a zsinagógában, és a sírnál végzett bocsánat kérési rítusok, a megsértett szülei sírjánál való bocsánatkérés; (8) a lopásért való vezeklés előfeltétele hogy a tettes visszafizesse a kárt; a visszafizetés bonyolult rendszere; a visszafizetésen kívül más vezeklések követelménye, nyilvános megszégyenítés; (9) hamis eskü esetén magán- és nyilvános vezeklés; (10) a böjtre (és más önmegtartóztatásra), valamint zarándoklatra tett fogadalmak feloldása vezekléssel (böjt, alamizna adás, száműzetés); (11) nyilvános szertartásos vezeklés blaszfémia esetén; (12) nyilvános vezeklés a besúgó esetében; (a nem-zsidó politikai jellegű vezeklési rítusokkal – *deditio* és *harmshar* –való közös elemek:); (13) a vezeklőnek a többi közösségi tagénál alacsonyabb rendű státusa a vezeklés ideje alatt, és a szimbólumok, amelyek ezt kifejezik, a kizárás és visszafogadás rítusai; (13) nyilvános megalázási processzusok és ezek rítusai; (14) nyilvános bejelentés a zsinagógában kiközösítés, eltávolítás, eltiltások, kizárás esetén; (15) az enyhe és a súlyos kiközösítés (*nidduj* és *herem*) specializációja a vezeklés folyamatában: a súlyos kiközösítéssel (*herem*) való fenyegetés megnőtt szerepe a vezeklésre való készítés folyamatában törvényes eljárás keretei között; az enyhe kiközösítés (*nidduj*) alkalmazásának két módja, büntetésként és nagyobb kiközösítéssel való fenyegetésként;

(XX) Zsidó hagyomány vagy keresztényektől kölcsönzött elem (lehetetlen megállapítani a források alapján): (1) a *tesuva ha-ba'a* alapján álló koncepció („kísértés”); (2) a *tesuvat ha-gader* alapját jelentő koncepció („elkerülés”); (3) önsanyargatás hideg vízbe való üléssel télen és darazsak közé nyáron; (4) a halálbüntetés utánzása élve eltemetéssel; (5) a *commutatio* elve (a nehezebb vagy hosszabb vezeklési módok átváltása könnyebbre vagy rövidebbre, általában alamizsnára, imára, böjtre); (6) a *compositio* elve (gyilkosság esetén a meggyilkolt családtagjainak fizetett jóvátétel); (7) nyilvános vezeklés sebesítés, ütés esetén; (8) nyilvános rituális korbácsolás a zsinagógában.

(XXI) Hasonló zsidó és keresztény vezeklési elvek-gyakorlatok közös gyökere a görög orvostudományban: (1) a lélek orvosa: azaz az orvos és a vezeklést irányító bölcs párhuzama; (2) „a betegségeknek ellentéteik révén való gyógyítása”, a rossz tulajdonságoknak erények révén való javítása.

(XXII) Zsidó hagyomány: (1) *tesuvat ha-katuv*; (2) az öngyilkosság engesztelő hatása; (3) „Eszter bőjtje”; (4) gyilkosság esetén a *tesuva* pénzzel való megváltásának tilalma. (5) a *sohet* szertartásos nyilvános vezeklése.

Publikációk és konferencia előadások a témában

1. *Bűn, megtérés, bocsánat - a tesuva*. Budapest: MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont dokumentum-füzetek, 2003. -. 77 oldal. ISBN 963-9218-83-9.
2. “R. Worms-i Eleázár *Ma‘ase Rokeah* című halákhikus műve ‘Sinai’-kéziratbeli (Ms. Jüdisches Museum Berlin VII.5.262) változatának kritikai kiadása”. (Héber bevezetővel, 196 old.). Jerusalem, Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts, National Library of Israel, 2010.<http://imhm.blogspot.com/2010/02/critical-editions-of-works-maaseh.html>. (Kiadásért felelős: Ezra Chwat, IMHM, és Menahem Ben Sasson, Hebrew University Jerusalem). Nyomtatott változatok a NLI-ben és a HU Könyvtárában; keresés héberül az ULI-ben (Israel Union List).
3. „Worms-i Eleázár *Sha‘are shĥitah u-trefot* című halákhikus művének kritikai kiadása a NY JTS Rab.1923 kézirata alapján”. (Héber bevezetővel, 74 old.). Jerusalem, Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts, National Library of Israel, 2010.<http://imhm.blogspot.com/2010/02/critical-editions-of-works-maaseh.html>. (Kiadásért felelős: Ezra Chwat, IMHM, és Menahem Ben Sasson, Hebrew University Jerusalem). Nyomtatott változatok a NLI-ben és a HU Könyvtárában; keresés héberül az ULI-ben (Israel Union List).
4. „Száműzetés (*galut*) és zarándoklás (*alijja, alijja le-regel*) mint *kappara* (vezeklés általi engesztelés) a középkori askenázi zsidó forrásokban.” *Vallástudományi Szemle*, 2012/2, 67–108. Budapest.
5. „R. Worms-i Eleázár személyes élményeinek szerepe halákhikus műveiben két kéziratkiadás kapcsán.” *Református Szemle*, 2012/3, 229–247.

[6. „A *kappara* (vezeklés általi engesztelés) tana a *haszide Askenáz* írásaiban.” Tanulmány a *Bűn-vallás és kegyelem* konferenciakötetben. (2012. március 16–18, Budapest, Wesley Főiskola), megjelenés előtt].

Konferencia előadás

1. „Image and Prohibition of Image: The Unique Cherub in the *Psaq ha-Yir'ah ve-ha-'Emunah*.”. British Association for Jewish Studies Annual Conference, „The Image and the Prohibition of the Image”, 2010 szeptember 5 –7, Southampton University.
2. „A *nidduj* és a *herem* (kis és nagy kiközösítés) törvényei és gyakorlata a 15. századi askenázi zsidó közösségekben *responsumok* alapján.” Löw Lipót emlékkonferencia, Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet, Judaisztikai Kutatócsoport, 2011 november 24.
3. „A *kappara* (vezeklés általi engesztelés) tana a *haszide Askenáz* írásaiban.” *Bűn-vallás és kegyelem*, 2012. március 16–18, Budapest, Wesley Főiskola].